

Deme László mondatszemléletéről*

Szebb volna, ha e kérdéssel már korábban szembenéztünk volna, s nem az alkalom intene rá; így ha akarjuk, ha nem, ünnepi keretbe kerül az, ami egy életen át tartó munkásság hétköznapijaiban jött létre. És jó lenne, ha ez az itt megkezdett, töredékes visszatekintés újabb és újabb, egykor majd egészé egybeálló részletekben folytatódna. Egy hatvan éven át épülő tudományos pálya akkor is tanulságos lenne, ha szokásos tehetségű tudós élte volna végig. Deme László — egyik pályatársa sem vonja kétségbe — kora magyar nyelvtudományának egyik legfényesebb tehetsége.

Ha a mondatfelfogását övező szakmai csendnek az okait keressük — 1981-ben történt nyugdíjba vonulása óta —, akkor, érdekes, inkább párhuzamokat találunk, mint különbségeket; vagyis a korabeli és az azóta kialakult mondatfelfogások különbségeiben is inkább a párhuzamok tűnnek dominánsnak. Ezeket az alábbiakban két téma köré csoportosítom. Egyik a tartalom és a módszer viszonya, ami a mából a KIEFER FERENC szerkesztette „Új magyar nyelvtan”-nal egybevetve válik láthatóvá (írta É. KISS KATALIN, KIEFER FERENC, SIPTÁR PÉTER. Osiris, Bp., 1999.). A másik a szövegbe ágyazott mondaté. Ez utóbbit — 2001-ben, kérésre — Deme László maga vázolta fel.

1. A módszer és a tartalom (vagyis az azonos módszertanon belül különböző tartalmi kérdések). — Egy mai, modern nyelvtant közvetlen összetevőnek vagy pedig függőséginek még ma is mondatfelfogásuk tartalma alapján szokás besorolni, jóllehet az a módszertani utasítás, hogy a vizsgált kategóriát (mondatot, szó szerkezetet, szóalakot) ’tagold mindig közvetlenül kétfelé!’, nemcsak a közvetlen összetevős, hanem a függőségi felfogásban is érvényes. Az egyik (nominatívusi) NP-re és VP-re tagolja közvetlenül a mondatszimbólumot, a másik topikra és predikátumra. Az első felfogás Igére és (accusatívusi és/vagy datívusi stb.) NP-re tagolja tovább a VP szimbólumot, a második felfogás fókuszra (F) és V’-re. E két mondatfelfogás különbsége tehát nem a módszertanukban van, hanem a tartalmukban: miféle közvetlen szerepekre tagolódnak szét bennük a széttagolt szimbólumok.¹

* Jelen számunk első három írása (tehát BÉKÉSI IMRÉÉN kívül még MOKÁNY SÁNDORÉ és SZABÓ JÓZSEFÉ) előadásként hangzott el 2001. november 14-én a Szegei Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanácsstermében a Deme László 80. születésnapját ünneplő ülésen.

¹ A szimbólum mindkét esetben S(entence), s ez a tény semmiképpen sem szerencsés. Az egyik S(entence) autonóm, kontextustól független; mozgás benne csupán a konstituensein, az NPnom-on és a VP-n belül van. A másik S(entence)-ben az első fő konstituens, a topik szerepű kifejezés a VP-ből származik. Az ebből való elszármazás oka a kontextusban (szituációban) van.

A *hogyan?*, valamint a *mit?* különbségét látva úgy tűnik, hogy a kettő közül a mai, modern mondattan a *hogyan?* kérdését helyezi az első helyre. Az idézett „Új magyar nyelvtan” például a szóösszetételeket (a 264—5. lapon) egy statikus, NP—VP-re tagolódo keretben tárgyalja, míg a mondatszerkezet topik—predikátum-féle felfogása a topikot a VP-ből származtatja: a topik olyan XP, amelynek a VP-ben nyoma van (i. m. 27).

Természetesen nemcsak a ’tagold mindig közvetlenül kétfelé!’ utasítás révén kerül itt azonos módszertani keretbe az NP—VP, illetőleg a topik—predikátum. Elsősorban vizsgálódásuk deduktív iránya, valamint a leírás egzaktságának természettudományos igénye sorolja bennük második helyre tartalmi különbségeiket.²

A) Mint minden hasonlat, az alábbi párhuzam is bizonyára sántít, mégsem állhatom meg, hogy az azonos módszertan keretében megbúvó észre nem vett tartalmi különbségeket „A mai magyar nyelv rendszere. Mondattan” (Akadémiai K., Bp., 1962.) c. kötetben is felismerjem. A leírás tudományos voltát akkor, 40 évvel ezelőtt a vizsgált objektum tényeinek osztályozása, az osztályozás szempontjainak tisztasága, teljessége, ellenőrizhetősége jelentette; az osztályozás rész- és alrendszereit ott a nyelvhasználatból induktív úton elvont tények alkották. Abban a módszertani keretben a mondat szerkezeti mibenlétét, vagyis a mondat kettétagolódását előíró tartalmi szempontot a (grammatikai) alanyi—állítmányi szerep elkülönülésében, azaz a predikatív viszonyban látták. (Ez a tartalmi szempont jelenik meg többek közt a MMNyR. második kötetének 68—69. lapján.) Ugyanezen kötet VI., záró fejezetében viszont, amelyet Deme László „Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet” c. alatt fejtett ki (457—532), a meghatározott pontosan leírt szórendi típusokban a grammatikai alany éppúgy bővítmény, miként a tárgy és a határozó. Ennek a fejezetnek a hetvenöt oldalán — nem szófajteni, hanem mondatrészi elnevezésekkel — a magyar függőségi mondatfelfogás jelenik meg. Bizonyítékként — a több azonos megfogalmazás közül — „A mondat szórendi alapegységei” c. alfejezetből (485—6) elegendő egyetlen szemelvény: „A mondat szórendi megoldásának a magva ... az állítmány, illetőleg az állítmány ragozott része. A mondatnak többi része, amely nem tartozik az állítmányba ..., az elrendezés szempontjából mind csak afféle »bővítmény«. Szórendi szempontból tehát — írja Deme László — a valódi bővítményekkel együtt tart az alany³ [kiemelés: B. I.], sőt olykor a nem egyszerű állítmánynak nem ragozott része is. Itt természetesen csak az számít önálló bővítmény jellegű résznek, ami önálló helyváltoztatásra képes egysége az elrendeződésnek.⁴ E mondatban például: *Jancsi ereiben nem folyt víz vér helyett* (Petőfi: János vitéz XII; ÖM. I, 198) önálló helyváltoztatásra képes egységek ezek: *Jancsi ereiben | nem folyt | víz | vér helyett.*”

Az idézett felfogás függőségi szemléletével együtt jár, hogy benne nemcsak a grammatikai alany viselkedik bővítményként, hanem az összetett állítmány névszói része, továbbá az igekötő is. „Az igekötős igei állítmány — írja Deme László — szórend szempontjából egészében viselkedik állítmányként, ha egyenes szórendű (mint: *elment*). Ha azonban fordított (*most ment el*) vagy megszakított a szórendje (*el sem ment*), akkor ragozott része (*ment*) egyedül tölti be az állítmány szerepét, az igekötő pedig egyszerű — bár szorosan hozzá tartozó — bővítményként viselkedik” (MMNyR. 2: 484). Bővítményként viselkedik Deme László függőségi mondattanában az összetett állítmány név-

² Időközben, úgy tűnik, a két mondatfelfogás „hierarchikus”, illetőleg „lapos” különbsége — azzal, hogy a topik közvetlenül a S(entence) csomópont alá jön át a VP-ből — megszűnt.

³ Erdemes lenne átgondolni, hogy ez a kijelentés mennyiben előzménye az „Új magyar nyelvtan” VP-felfogásának (vö. É. Kiss, ÚMNyt. 27).

⁴ E kategória értelmét a mai, modern mondattan XP-vel jelöli.

szói része (*most volt katona, katona sem volt*), illetőleg a főnévi igenévi alakú főige is: *most fog menni, menni sem fog* (uo. 485).⁵

B) A bővítményekről kifejtett felfogás mellett koncepcionális jelentősége van a nyomatékos és a nyomatékatlan mondat közti határesetek Deme-féle értelmezésének is. „Ezekre a határesetekre az jellemző — írja Deme László (MMNyR. 2: 488—9) —, hogy értelmileg van bennük egy, vagy olykor két főhangsúlyosnak vehető elem; de a szórendi megoldás ezt különféle okok miatt nem emeli ki; s ezért a mondat mégis inkább nyomatékatlan benyomást kelt; illetőleg tartalmilag nyomatékos, de formájában nyomatékatlan jellegű.” Hogy a beszélő miért nem hagyja a főhangsúlyos rész mögött az állítmányt (pl. *A lovát mindenki kantárszárán vezeti*), vagyis miért emeli ki azt a főhangsúlyos rész elé, Deme László három okot is talál (uo.): „Az állítmánynak az értelmileg főhangsúlyos rész elé emelése olykor a cselekvés folyamatosságára utal. Például: *Mindenki vezette a lovát kantárszárán* (Jókai: ÖM. XXIX, 293). — Máskor ugyanez az eljárás a részelő, a partitívusi értelem kifejezését támogatja. Például: *Mert azért ettek mindennap* [Szerentsésék] (Illyés: Puszták népe, 158); (*Négy évig köménymaglevest reggeliztünk...*), *jöllehet tej ...akadt elegendő* (uo. 43). Végül bizonyos példákban alig választható szét a folyamatos és a partitívusi árnyalat. Például: (*Nem volt fegyver.*) *Vettek el az ellenségtől* (Jókai: ÖM. XXX, 2); (*A malacnép sir-ri; borjú, bárány béget,* —) *Aprómarha-nyáj közt van szörnyű ítélet* (Arany: Toldi II, 1; ÖM. II, 103).”

C) Mint látjuk, egy olyan zárt keretben, mint a mondat, a konstituensek következetes számbavételével (‘teljes indukcióval’) is el lehet jutni az adott kor színvonalán álló tudományos igazsághoz, vagyis a módszer önmagában nem eleve jó vagy rossz. Lehet ugyan domináns adott tudománytörténeti korszakban az indukció vagy a dedukció, egy átfogóbb gondolatmenetben azonban e két irány sokkal inkább feltételezi, mint kizárja egymást. (A mondatrészek, ‘mondatfunkciós részek’ szófaji kategóriákkal történt felváltása talán még nem tekinthető koncepcionális újításnak; értelme — főként a szószerkezetben — inkább praktikus.⁶

D) Tartalmi szempontból sokáig nem tűnt meghatározóan újnak a r e p r e z e n t á l á s igénye, ma viszont már aligha akadna nyelvész, aki ezt kétségbe vonná. Lényegében ugyanannak az összefüggésnek a Deme-féle (zárójelpárokka l s mélységszámokkal való) l i n e á r i s, illetőleg a N. CHOMSKY alapművéből (Syntactic Structures, 1958.) elterjedt á g r a j z o s reprezentálása más-más közegben hasznos. Egy elvi összefüggést (pl. a topik, a kvantor és a fókusz szerepű kifejezések VP-beli helyét) az ágrajz szemléltetésebben tárja elénk (KATALIN É. KISS, Configurationality in Hungarian. Akadémiai K., Bp., 1987. 94). Egy szöveg mondat szerkezeti sajátosságainak kölcsönös összefüggéseit mint a vizsgált szöveg konnexitásának jellemzését viszont lineáris sorban írható zárójelpárokkal érdemes ábrázolni (B. FEJES KATALIN, A szintaktikai állomány termétszete gyermekszövegekben. NytudÉrt. 136. sz. Akadémiai K., Bp., 1993. 41).

2. A mondat szövegbeli, azaz funkcionális-konstruktív szemlélete. — Deme László mondat- és szövegnyelvi munkásságának fontos közege a rádió és a televízió is, az a 670 rádió- és 180 televíziós adás, amelyekben mint előadó már korábban elhangzott, valós példák konkrét elemzését mutatta be. Ezt a műsort lehetne úgy is, ahogyan például egy természetvédelmi előadást, csupán ismeretterjesztő tevékenységnek tekinteni, ha a tárgynak nem épp a hangzósága lenne a lényege. De az. A helyes magyar kiejtésről s ezen belül a mondat- és szövegnyelvi eszközökről

⁵ Ezek a kifejezésrészek a mai, modern mondatnyelvben a PrV szimbólum alá tartoznak.

⁶ Determinánsa nem a mondatrésznek van, hanem — mondatrészi funkciójától függetlenül — a szófajnak.

(hangsúlyozásról, hanglejtésről, szünet használatáról, s velük összefüggésben a szórendről) rádióban-televízióban csak olyan előadó szólalhat meg, aki maga mintaszerűen beszél, s tudja is, hogy mit miért mond. Az előbbi tulajdonság jórészt a szerencsés géneknek köszönhető, az utóbbiért meg kell dolgozni. A helyes magyar kiejtés kérdéseiről a Magyarosan c. folyóirat 1948. évfolyamától máig Deme Lászlónak számtalan tanulmányát olvashattuk. Kérdésemre (2001-ben), hogy mondat- és szöveg szemlélete hogyan érvényesül a rádió- s televíziós adásokban, illetőleg milyen segítséget nyújt hozzájuk — előlegként egy készülő áttekintésének munkapéldánya alapján —, a következő választ kaptam.

„Funkcionális-konstrukcionális szemléletnek megfelelően a nyelvnek és használatának kérdéseit nem a vizsgálati célokra megalkotott) forma, hanem a megoldandó közlési feladat felől közelítem. Kiindulásul — a megszerkesztettséget fontosnak tartva, de a b e s z e r k e s z t e t t s é g e t minden szinten fölébe helyezve — a mondatot a szöveg elemi részének tekintem, amely a szövegen belül a kontextusnak, a beszéd-, illetőleg közléshelyzet adta szituációnak, a partnerral közös előzményeket és előismereteket jelentő közös tudati tartaléknak, s mindezekkel együtt a mondanivalónak többszörös függvényébe ágyazódik be.

Nézzünk egy ilyen — több célra felhasznált — típuspéldát: »*Péter kopasz fia megbetegedett.*«

Beszéd közben, a valóságos nyelvhasználatban ez csak akkor hangozhat el, ha a hallgatónak is ott van a velem közös tudati tartalékában, hogy 'létezik egy Péter', s annak 'van fia' (ami nem 'előfeltételezés', hanem visszautalás), s akiről közölni akarom, hogy »*megbetegedett.*«

De nem mindegy: hogyan mondom el. Ha egy fia van, s azt kopaszként jellemzem, kopasznak minősítem, akkor a *kopasz fia* szerkezetre két egyforma szakaszhangsúlyt kell tennem. Ha viszont több fia van, a jelzővel kijelölöm közülük a kopaszat, erős hangsúllyal, amely magához vonzza a jelzett szót is. Ha pedig mások kopasz fiaitól megkülönböztetve Péterét jelölöm ki, akkor a birtokos jelző kap erős nyomatékot, és tapasztja magához a (már ismertnek vehető) jelzős birtokrészt.

És persze az említett kiemelések bármelyike csak akkor jogos, ha kimutat az adott mondat egységéből, merthogy ismert (a szövegbeli kontextusból, a párbeszédbeli intertextusból, a szituációból vagy a közös tudati tartalék révén), hogy valaki megbetegedett. Ám akkor ez itt megismételt előzmény, s emiatt az igekötős ígének fordított szórendben kell állnia: »*Péter kopasz fia betegedett meg.*«

Hogy tehát mit emelünk ki, és milyen fokon, azt nem tetszésünk diktálja, hanem a mondatnak mint közleményrésznek beágyazottsága. — Lehet persze mindezek figyelembevétel nélkül is vizsgálni a szórendet meg a mondat- és szövegfonetikai eszközöket, akár magyarázni is őket —, de valós természetüket, használatuk titkait felfedni aligha.”

3. Tudománytörténeti kommentár. — Deme László mondattani színrelépésének ideje egybeesett a strukturális magyar nyelvtan hazai megjelenésével, így annak érvényesülését akarva-akaratlan megnehezítette. Mindenekelőtt gazdag és rendezett példaanyagával, amelyre a deduktív bizonyításhoz nem szokott magyar nyelvészek — különösen a *The boy hit the ball*-féle egyszál példa miatt — jó ideig gyanakodva néztek.

Ennél komolyabb volt az a tartalmi-szemléleti különbség, amely az alany, vagyis az NP_{nom} szerkezeti helyét illetően jelent meg köztük. Deme László akkor „süllyesztette le” az alanyt a tárgy és a határozó szintjére, amikor azt (mint NP_{nom}-ot) a generatív mondatban közvetlenül a S(entence) csomópont alatt helyezte el. (A generatív mondatban az NP_{acc}-t, NP_{dat}-t stb. a VP csomóponton belül, tehát hierarchikusan, az NP_{nom}-nál mindenképpen alsóbb szerkezeti pozícióban ábrázolta.)

Mivel nemcsak az NPnom, hanem a topik is közvetlenül a S(entence) szimbólum alatt helyezkedik el, a Deme-féle állítmányközpontú, egypólusú mondat a függőségi mondat egyedüli magyar képviselője lett és maradt. Ha csupán ez lenne az egyetlen érdeme a magyar mondattanban (miként a hangtanban, nyelvjáráskutatásban, a nyelvatlasz elméletében stb.), itt is a magyar klasszikusoknak kijáró hely illetné meg.

BÉKÉSI IMRE

On László Deme's views on sentence structure

Some forty years ago, László Deme studied the structure of Hungarian dialect texts. The focus of his investigations were the word order, stress pattern, and intonation of sentences, as well as their articulation by pauses. He concluded that „the core of the word order pattern of Hungarian sentences ... is the predicate, or rather the inflected constituent of the predicate. The rest of the sentence, not belonging to the predicate ... consists of mere ‘complements’, as far as their order is concerned. Hence, in terms of word order, the subject behaves like complements proper.” With making and substantiating this claim (cf. MMNyR. II. 1962. 457–532), László Deme proposed a ‘dependency’ view of Hungarian sentences. In 2001, at the request of the present author, László Deme provided a succinct overview of his own views on sentence structure, first proposed forty years ago but still considered adequate.

IMRE BÉKÉSI